

АКСІОЛОГІЯ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

AXIOLOGY OF PRINCIPLES OF CIVIL LAW

Марусяк Л.О., к.ю.н.,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Ужгородський національний університет

Висвітлені теоретичні погляди на цивільно-правові принципи як специфічну правову категорію крізь призму аксіологічного підходу, що дало можливість сформулювати цілісне уявлення про їх правову цінність та призначення, яке виражається в користності цих принципів для людини, суспільства і держави, в можливості впровадження позитивних для суспільства норм і досягнення певного позитивного результату. Підкреслено, що науковий інтерес до принципів цивільного права зумовлений демократизацією суспільних відносин в Україні, глибокими соціально-економічними та політичними перетвореннями, що відбуваються в нашій державі, формуванням гуманістичних цінностей, розвитком ринкових відносин, які вимагають переосмислення та адекватного законодавчого оформлення вихідних засад їх регулювання. Відзначається, що такими універсальними вихідними засадами виступають цивільно-правові принципи, які є втіленням аксіологічної сутності сучасного цивільного права України, визначають спрямованість цивільно-правового регулювання, сприяють розвитку та удосконаленню законодавства у цій сфері суспільних відносин, допомагають більш правильно застосовувати норми відповідної галузі, краще розуміти її сутність і соціальне призначення. Доводиться, що аксіологія принципів цивільного права дає змогу дослідити і визначити не тільки їх призначення як регуляторів цивільно-правових відносин, а й зрозуміти мету їх існування та інші ціннісні аспекти в контексті співвідношення моралі і права. У цьому сенсі принципи цивільного права виступають квінтесенцією соціальних цінностей, заснованих на ідеях природного права і спрямованих на укріплення моральних засад цивільно-правового регулювання. Підкреслено, що природно-правова доктрина посідає важливе місце у сучасній правовій системі України. Наголошується на природно-правовому характері цивільно-правових принципів. Пропонується аксіологію принципів цивільного права розглядати в двох аспектах: теоретичному і практичному.

Ключові слова: аксіологія, принципи, принципи права, цивільно-правові принципи, цінності, вихідні засади, мораль, право, справедливість, добросовісність, розумність.

Theoretical views on civil law principles as a specific legal category through the prism of the axiological approach, which allowed to form a holistic view of their legal value and purpose, which is expressed in the usefulness of these principles for man, society and state, the possibility of implementing positive norms for society and achieving a certain positive result. It is emphasized that the scientific interest in the principles of civil law is due to the democratization of social relations in Ukraine, deep socio-economic and political transformations taking place in our country, the formation of humanistic values, development of market relations that require rethinking and adequate legislation. It is noted that such universal principles are civil law principles, which are the embodiment of the axiological essence of modern civil law of Ukraine, determine the direction of civil law regulation, promote the development and improvement of legislation in this area of public relations, help to better apply the rules of the industry, understand its essence and social purpose. It turns out that the axiology of the principles of civil law allows us to explore and determine not only their purpose as regulators of civil law, but also to understand the purpose of their existence and other value aspects in the context of the relationship between morality and law. In this sense, the principles of civil law are the quintessence of social values based on the ideas of natural law and aimed at strengthening the moral foundations of civil law regulation. It is emphasized that the natural law doctrine occupies an important place in the modern legal system of Ukraine. It is emphasized on the natural law of civil law principles. It is proposed to consider the axiology of the principles of civil law in two aspects: theoretical and practical.

Key words: axiology, principles, principles of law, civil law principles, values, basic principles, morality, law, justice, good faith, reasonableness.

Постановка проблеми. Принципи цивільного права, які для людини, суспільства і держави мають реальну цінність, завжди були в центрі уваги цивілістичної науки. Науковий інтерес до принципів цивільного права зумовлений демократизацією суспільних відносин, глибокими соціально-економічними та політичними перетвореннями, що відбуваються в нашій державі, формуванням гуманістичних цінностей, розвитком ринкових відносин, які вимагають переосмислення та адекватного законодавчого оформлення вихідних засад їх регулювання. Такими універсальними вихідними засадами виступають цивільно-правові принципи, які є втіленням аксіологічної сутності сучасного цивільного права України, визначають спрямованість цивільно-правового регулювання, сприяють розвитку та удосконаленню законодавства у цій сфері суспільних відносин, «допомагають більш правильно застосовувати норми відповідної галузі, краще розуміти її сутність і соціальне призначення» [5, с. 13].

Погляд на цивільно-правові принципи як специфічну правову категорію крізь призму аксіологічного підходу дає можливість сформулювати цілісне уявлення про їх правову цінність та призначення, яке виражається в користності цих принципів для людини, суспільства і держави, в можливості впровадження позитивних для суспільства норм і досягнення певного позитивного результату.

Метою статті є вивчення теоретичних аспектів визначення принципів цивільного права, виявлення їх призначення та ролі в регулюванні цивільно-правових відносин

та обґрунтування значимості їх аксіології в контексті співвідношення моралі і права.

Ступінь розробленості проблеми. Теоретичною базою дослідження є праці таких вітчизняних та зарубіжних цивілістів та фахівців інших галузей правової науки, як: С.С. Алексєєв, М.Й. Байтин, С.М. Брагусь, В.П. Грибанов, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, Ю.О. Заїка, Т.І. Ілларионова, О.С. Йоффе, О.Г. Комісарова, О.О. Красавчиков, Н.С. Кузнєцова, О.А. Лукашева, В.В. Луць, М.С. Малєїн, Р.А. Майданик, І.Б. Новицький, С.О. Погрібний, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, Г.Ф. Шершеневич та ін. Але, незважаючи на їхній значний внесок у вивчення принципів цивільного права, проблематика аксіології принципів цивільного права є не досить розробленою, що актуалізує подальші дослідження у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка галузь права ґрунтується на певній системі принципів, які виконують конкретні теоретичні та практичні функції. Але правова наука не виробила єдиної назви для цієї правової категорії. Спираючись на походження цього терміна від латинського "principium", що перекладається як «основа», «початок», та на його словникові тлумачення, автори використовують різні терміни: «принципи права», «юридичні принципи», «основоположні ідеї», «відправні начала», «керівні положення» тощо.

Немає єдності серед правознавців і у визначенні змісту поняття «принципи права». Так, у наукових джерелах принципи права визначаються як: «провідні начала,

закони існування і функціонування такого явища, заломлені у специфіці цього явища» [5, с. 67]; «виражені в праві вихідні нормативно-керівні початки, що визначають його основний зміст і спрямованість розвитку, його основи, закріплені в ньому закономірності суспільного життя» [2, с. 13]; «основні вихідні положення, що юридично закріплюють об'єктивні закономірності суспільного життя, які акумулюють найбільш характерні риси права і визначають його юридичну природу» [17, с. 264]; «відправні ідеї його буття (права), які виражають найважливіші закономірності і підвалини такого типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу» [12, с. 19].

Таким чином, принципи права є вихідними передумовами та провідними початками, які відображують сутність права, а також закони функціонування правової системи. Як правильно зауважує С.С. Алексєєв, часто «принципи права сприймаються і в теорії, і на практиці тільки як деякі узагальнення, декларації, які не мають безпосереднього регулюючого значення. Тим часом принципи права, особливо основоположні принципи, що характеризують якісну своєрідність юридичного регулювання, покликані виконувати визначальні функції в правовому впливі на суспільне життя» [3, с. 144].

На думку Ю.М. Акімової, правові принципи виконують триєдину функцію в правовій системі: пізнавальну або гносеологічну (будучи вихідними науковими положеннями правової теорії); функцію регулятивного механізму (у разі виникнення прогалин у законодавстві, неузгодженості правових норм, а також за необхідності коректного тлумачення наявних положень); функцію цільової установки законодавчого процесу, тобто вдосконалення і розвитку правової системи або окремих її галузей [1, с. 45]. Таким чином, продовжує цитована авторка, більш повне визначення принципів права може бути таким: принципи права – це базові основоположні ідеї, закріплені законодавчо або вироблені доктринально, є загально визначеним інструментом юридичної практики, що відображають рівень розвитку правової системи та забезпечують формування узгодженої законодавчої бази, а також забезпечують подолання прогалин і суперечностей у законодавстві [1, с. 45].

Традиційно всі принципи права поділяються на загальноправові, міжгалузеві, галузеві та принципи окремих інститутів права. Загальноправові принципи мають неопціненне значення та тісний зв'язок з галузевими принципами права, але через свою універсальність не можуть бути використані як єдина системоутворююча галузева сила [7, с. 44].

Галузеві принципи цивільного права, будучи наповненими особливим цивільно-правовим змістом, є безпосереднім ідеальним відображенням сутності розвитку суспільних відносин, регульованих цивільним правом, і відображають особливості способів і засобів, що становлять метод цивільно-правового регулювання [7, с. 44].

О.В. Басай під принципами цивільного права розуміє конкретизовані правосвідомістю засадничі положення цивільного права, які відображають об'єктивні закономірності розвитку та потреби суспільства, що існують у декількох площинах: по-перше, у вигляді правових ідей; по-друге, у вигляді нормативно закріплених принципів цивільного права, відповідно до яких здійснюється правове регулювання цивільних відносин [4, с. 6]. На думку цього автора, співвідношення понять «ідеї права», «принципи права» та «засади законодавства» зводиться до такого: кожен принцип права є конкретизованою ідеєю, проте не кожна правова ідея конкретизується у правовому принципі, так само і засади цивільного законодавства є відображенням принципів цивільного права, проте не

кожен принцип цивільного права фіксується законодавцем серед засад цивільного законодавства, при цьому цілком допустима взаємозаміна понять «принципи цивільного права» та «засади цивільного права», оскільки у такому разі йдеться про використання синонімічних понять для позначення однієї правової категорії [4, с. 7]. Значення засад (принципів) цивільного законодавства, на переконання О.В. Басай, полягає у тому, що саме вони впливають на зміст цивільно-правових норм, а також використовуються для усунення прогалин у праві і застосування норми за аналогією права, що важливо для цивільного права внаслідок його динамічності і схильності до змін в економічній і соціальній дійсності [4, с. 2].

На думку Ю.А. Тоботи, принципи цивільного права – це «закріплені у нормах цивільного права або такі, що виводяться зі змісту цих норм керівні ідеї, за допомогою яких здійснюється цивільно-правове регулювання суспільних відносин, які визначають, яким чином можуть або зобов'язані діяти у цивільному обороті учасники цивільних правовідносин» [16, с. 33], а значення принципів полягає, зокрема, у тому, що вони є «керівними засадами цивільно-правового регулювання суспільних відносин, у них відображені найбільш характерні риси і загальна спрямованість цивільного права та його інститутів» [16, с. 19].

Як вважає Т.М. Прохорко, принципи цивільного права можуть бути класифіковані за допомогою критерію визначеності того чи іншого положення як основ цивільного законодавства на норми-принципи і принципи-ідеї [15, с. 20-21]. Їх розрізняють за способом закріплення в чинному законодавстві: норми-принципи прямо закріплені, принципи-ідеї розчинені в правовій матерії і не мають чітко визначеної законодавчої форми, тому автор доходить висновку, що всі принципи повинні міститися в законодавстві як норми-принципи для можливості ефективного використання їх у правозастосовчій діяльності [15, с. 20-21].

Принципи цивільного права віддзеркалюють ті соціальні зміни, що відбуваються у суспільстві в процесі його розвитку, та визначаються як закріплені у законодавстві керівні положення, що мають абсолютну природу, є обов'язковими для всіх суб'єктів цивільного права, відповідно до яких здійснюється цивільно-правове регулювання майнових та особистих немайнових відносин [11, с. 9]. Після їх законодавчого закріплення принципи цивільного права стають відносно самостійними категоріями, які активно впливають на регульовані цивільним правом відносини, сприяють виникненню нових різновидів майнових та пов'язаних з ними особистих немайнових відносин.

Як відзначає К.Ю. Валігура, принципи цивільного права були і продовжують залишатися критеріями правдивого розуміння того, яким вимогам має відповідати зміст галузевого регулювання, а звідси і формалізована поведінка його учасників [6, с. 12]. Разом із тим принципи цивільного права несуть у собі ціннісні, визначені традиціями і правовою ідеологією суспільства, критерії поведінки. Тобто сучасний розвиток цивільного права характеризується спрямуванням до ідей природного права, розглядом правових явищ крізь призму універсальних цінностей та моральних категорій, що лежать в основі невід'ємних прав людини, до числа яких може бути віднесена група таких морально-правових принципів, як справедливість, гуманізм, розумність і сумлінність, які є визначальними в регульованих цивільно-правових відносинах. Унікальність цих фундаментальних принципів полягає в можливості їх прямого або опосередкованого впливу на всі без винятку цивільні правовідносини за участю будь-яких суб'єктів цивільного права.

Однією з новітніх тенденцій розвитку не тільки галузі цивільного права, а й правової системи України загалом є подолання позитивістського підходу, в межах якого право

отожднювалося із законом. Тому погоджуємося з думкою О.В. Гришук, що поняття «право» вже не зводять до сукупності правових норм, які виражають волю держави і забезпечуються її примусовими санкціями, а визначають через надпозитивні соціальні регулятори – справедливість, норми моралі, звичаї, традиції, принципи права, які є категоріями природного права [9, с. 44]. Як відзначає С.С. Алексєєв, природне право є одним з великих досягнень гуманітарної думки в історії людства, сенс ідеї природного права полягає в її різних варіаціях і відгалуженнях та складається у визнанні того, що поряд з правом, створюваним у державі людьми, тобто позитивним правом, існує природне право, яке являє собою більш глибокий, ґрунтовний, вихідний у житті людей феномен, і джерелом якого є сам природний порядок речей – у суспільстві, в природі [3, с. 117–118].

З поширенням природно-правового світогляду набуває актуальності застосування аксіологічного підходу до розгляду правових явищ з урахуванням їх морального змісту, який нагепер є одним з перспективних напрямів сучасної правової науки та має велике теоретичне, практичне і моральне значення. Аксіологічний підхід у юриспруденції походить з напрацювань аксіології як науки, яка досліджує походження, розвиток та функціонування світу цінностей, тобто є наукою про цінності, інтерес до якої зумовлений трансформаційними процесами суспільної свідомості та зміною ціннісних пріоритетів суспільного розвитку.

Аксіологія права як філософська концепція, яка досліджує ціннісні аспекти права, спрямована на усвідомлення проблем буття права, дозволяє виявити природне призначення права у загальнолюдському, соціальному і культурному розвитку, звернути увагу на духовно-моральні аспекти правових явищ та відображені у них ідеали, «включає у себе світ ціннісних уявлень, оцінок і всіх різноманітних проявів ціннісної свідомості у вигляді ціннісних уявлень, оцінок, ідеалів і норм» [19].

Природно-правова доктрина та аксіологічний підхід до права посідає важливе місце у сучасній правовій системі України, свідченням чого є закріплення чинною Конституцією таких принципів, як визнання людини, її життя та здоров'я, честі й гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю [13]. Це підтверджується в Цивільному кодексі України, де зазначається, що відповідно до Конституції України життя людини, її честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються найвищою соціальною цінністю [18, ст. 201].

Структуру природного права становлять норми і норми-принципи, які визначають поведінку людей у суспільстві незалежно від позитивного права, до складу якого, своєю чергою, входять норми цивільного законодавства (ст. 4 ЦК) [18, ст. 4]. Ці принципи використовують за відсутності конкретних правових норм, що регулюють відповідні відносини, або в разі нечіткості, суперечності (юридичної колізії) таких спеціальних норм чи явної несправедливості формально правильної норми [14].

Оціночні поняття і категорії широко використовуються Цивільним кодексом України. Так, у ст. 3 ЦК України закріплені принципи справедливості, добросовісності та розумності [18, ст. 3], які визнаються однією «з керівних ідей цивільного права, згідно з якою здійснюється

цивільно-правове регулювання суспільних відносин та яка визначає характер поведінки учасників з точки зору необхідності сумлінного здійснення ними своїх цивільних прав і виконання цивільних обов'язків, шанування прав та інтересів інших осіб, моралі суспільства, турботи про власні права й інтереси, а також права та інтереси інших учасників з метою недопущення їх порушення, закріплення можливості адекватного захисту порушеного цивільного права або інтересу» [14, с. 31].

Як відзначає А.С. Довгерт, перелічені у ст. 3 ЦК України принципи за своєю природою є приписами природного права [10, с. 84]. Їх природно-правовий характер не втрачається і у разі їх оформлення у позитивному праві: по-перше, зміст цих принципів не може виводитися лише з положень позитивного права; по-друге, обмеження, встановлені законом щодо дії цих принципів, мають відповідати критеріям природного права, а саме розумності, суспільній необхідності, пропорційності тощо [10, с. 84–85].

Закріплення цих положень на загальнодержавному рівні визначило визнання природного права як безпосереднього регулятора суспільних відносин у вигляді правових ідей правди, справедливості, моралі, рівності тощо [9, с. 42].

Ю.А. Тобота з огляду на той факт, що в цивільному праві категорії справедливості, добросовісності і розумності є взаємопов'язаними сторонами (гранями) поведінки учасників цивільних відносин, своєю морально-правовою «тріадою», вважає, що ці категорії є складниками комплексного принципу цивільного права [16, с. 33]. На думку цього автора, принцип справедливості, добросовісності і розумності як вимоги до поведінки учасників цивільних відносин є своєрідною межею, що відділяє дозволена поведінку від недозволена, справедливої, добросовісної і розумної дії від дій, які не відповідають цим критеріям; це своєрідний «інструмент», спрямований на досягнення балансу прав і інтересів юридично рівних, вільних та самостійних у майновому відношенні учасників цивільних відносин [16, с. 85]. Таким чином, відбувається перенесення вимог справедливості, добросовісності і розумності з моральної сфери у законодавчу, де вони набувають статусу правових принципів, які визначають ступінь регулювання поведінки у цивільно-правових відносинах.

Аксіологію принципів цивільного права потрібно розглядати в двох найважливіших аспектах: теоретичному і практичному [8, с. 238–245]. Практична значимість принципів залежить від суб'єкта, що використовує основні засади у своїй діяльності (законодавець, суд або інший правозастосовний орган, а також суб'єкти цивільного обороту); теоретичний аспект аксіології принципів цивільного права полягає в тому, що вони є фундаментом галузі цивільного права, його першоосновою [8, с. 238–245].

Висновки. Отже, аксіологія принципів цивільного права дозволяє дослідити і визначити не тільки їх призначення як регуляторів цивільно-правових відносин, а й зрозуміти мету їх існування та інші ціннісні аспекти в контексті співвідношення моралі і права. У цьому сенсі принципи цивільного права виступають квінтесенцією соціальних цінностей, заснованих на ідеях природного права і спрямованих на укріплення моральних засад цивільно-правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акимова Ю.М. Принципы международного частного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Московский государственный юридический университет им. О.Е. Кутафина. Москва. 2015. 210 с.
2. Алексєєв С.С. *Государство и право*: начальный курс : учебник-конспект. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрид. лит. 1996. 192 с.
3. Алексєєв С.С. Теория права. Москва : Издательство БЕК. 1995. 320 с. С. 144–145.
4. Басай О.В. Загальні засади (принципи) цивільного законодавства України: автореф. дис. ... док-ра юрид. наук : 12.00.03. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса. 2014. 31 с.
5. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. Москва : Госюриздат. 1963. 198 с.
6. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. *Підприємництво, Господарство і Право*. 2020. № 4. С. 11–17.
7. Васильєв В.В. Системообразующее значение отраслевых принципов гражданского права. *Грамота*. 2011. № 7 (13): в 3-х ч. Ч. II. С. 44–46.

8. Волос А.А. Принципы гражданского права и их аксиология. *Известия Байкальского государственного университета*. 2017. Т. 27. № 2. С. 238–245.
9. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ : «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.
10. Довгерт А.С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2(22). С. 83–89.
11. Климова А.Н. Принципы гражданского права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. Москва. 2005. 21 с.
12. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (питання методології) : автореф. ... доктора юрид. наук : 12.00.02. Київ. 1999. 39 с.
13. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
14. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: у 2 т. / відп. ред. В.Г. Ротань. 2-е вид. Харків : Фактор. 2010. Т. 1. 800 с.
15. Прохорко Т.Н. Диспозитивность как принцип российского гражданского права : автореф. дис....канд. юрид. наук: 12.00.03. Пермский государственный университет. Краснодар. 2010. 25 с.
16. Тобота Ю.А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : монографія. Харків : Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. 2020. 143 с.
17. Хропанюк Н.В. Теория государства и права : учебник для вузов, 3-е издание доп. и исправл. Москва : «Интерстиль», «Омега-Л». 2008 г. 384 с.
18. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
19. Янкина Н.В. Аксиосфера культуры и образование. *Аксиология и инноватика образования*. URL: <http://www.orenport.ru/axiology/docs/5/4.pdf>.